

4. Ромек В. Г. Понятие уверенности в себе в современной социальной психологии/ Владимир Георгиевич Ромек // Психологический вестник. – 1996. – Вып. 1. – Ч. 2. – С. 132 – 138.
5. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Александрович Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 542 с.
6. Щербатых Ю. В. Психология страха / Юрий Викторович Щербатых. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 512 с.
7. Щербатых Ю. В. Физиология и психология страха / Ю. В. Щербатых, А. Д. Ноздрачев // Природа. – 2000. - № 5. – С. 61-67.
8. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Эрик Г. Эриксон / [пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А.В. Толстых]. — М.: Прогресс, 1996. – 344 с.

В статье освещаются особенности феномена «социального страха» и изложены основные теоретические подходы к его изучению в юношеском возрасте. Анализируются результаты психологического исследования среди студентов 1-го, 3-го и 5-го курсов, направленного на выявление особенностей осознания и объективного проявления собственных социальных страхов.

The article highlights the peculiar features of the "social fear" phenomenon and describes the main theoretical approaches to its study. The article analyzed are the results of a psychological study among first-year, third-year and fifth-year students, that was aimed at identifying features of getting aware of their social fears and their objective manifestation.

Статтю подано до друку 02.06.2014.

©2014 р.

О. І. Василевська (м. Суми)

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ КАЗКОТЕРАПІЇ В РОБОТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

Постановка проблеми. Соціально-економічні негаразди, які за часом співпали із техногенною та інформаційною революцією, обумовили складності буття сучасної людини. Виникла загроза переведення реального життєвого простору в ілюзорну, віртуальну площину, що може призвести до збіднення емоційних стосунків, до появи поведінкових та особистісних ускладнень. Психолого-педагогічна практика потребує розробки адекватних методів, прийомів, спрямованих на підвищення рівня самосвідомості як основної умови розвитку та становлення суб'єктності особистості. Для вирішення цих завдань можуть бути використані засоби, пов'язані з метафорою, а саме – казкотерапія.

Аналіз актуальних досліджень. Дослідження з казкотерапії широко представлені в роботах сучасних російських вчених І. Вачкова, А. Гнезділова, Є. Доценко, Т. Зінкевич-Євстигнєвої, Л. Короткової, Д. Кудзілова, Н. Радіної, Н. Соковича, Д. Соколова, О. Хухлаєвої, О. Хухлаєва. Авторами здійснена спроба дати визначення казкотерапії, розроблені методичні та вікові підходи до її застосування.

Українськи науковці Ю. Алімова, Д. Арановська-Дубовис, О. Бреусенко-Кузнецов, О. Вознесенська, М. Забродський, Є. Заїка, О. Мартиненко, Г. Мікляєва, Л. Терлецька, Р. Ткач, Т. Яценко ґрунтовно вивчають теоретичні та практичні аспекти роботи з казкою, її впровадження в індивідуальну та групову роботу.

Мета дослідження. Теоретично дослідити особливості казкотерапії як напрямку

практичної психології.

Виклад основного матеріалу. Казки, як форма духовної культури, мають свій сенс, містять приховане послання, справляючи виховний та терапевтичний вплив на особистість. Психолог К.Естес визначала казку як вітамін для душі: «Казка – це ліки... Вони мають цілющу силу... У казках містяться засоби, які дозволяють виправити чи відродити будь-яку втрачену душевну пружину... У казках є настанови, які допомагають нам прориватися крізь життєві терни» [7, с. 28].

Казкотерапія синтезує досягнення різних культур, які існували протягом історії людства. Виділяють чотири етапи становлення казкотерапії, які не заміщують один одного, а інтегруються:

- 1) етап усної народної творчості;
- 2) етап збирання і дослідження казок і міфів, пов'язаний з іменами К. Юнга, М.-Л. фон Франца, Б. Беттельгейма, В. Проппа та ін.;
- 3) психотехнічний етап (у контексті психологічного впливу): застосування казки як психодіагностичної, корекційної та розвивальної техніки;
- 4) інтеграційний етап (так званий духовний підхід, який презентує казкотерапію як виховну систему, на думку Т. Зінкевич-Євстигнєвої) [9].

Останній етап становлення казкотерапії припадає на сьогодення. Сучасна казкотерапія об'єднує досягнення таких наук, як психологія, педагогіка, філософія, соціологія, культурологія.

Слід зазначити, що дослідження з казкотерапії останніх років мають переважно прикладний характер, відповідаючи на актуальні запити спеціалістів, які працюють у галузі психології та педагогіки.

Зарубіжними дослідниками розглядається близьке до казкотерапії поняття – «бібліотерапія», використання читання для досягнення терапевтичного, корекційного ефекту. Втім, поняття «казкотерапія» в закордонній психолого-педагогічній практиці не зустрічається. Але активно використовується складання, читання казок у роботі з клієнтами для розвитку здібностей, при обговоренні нових життєвих можливостей і моделей поведінки [12; 14].

Вітчизняні науковці розглядають казкотерапію у чотирьох контекстах. Зокрема, як окремий психолого-педагогічний метод (Т. Зінкевич-Євстигнєва, А.Осипова); метод психотерапевтичного впливу за допомогою казкових історій (Ю.Алімова); напрямок практичної психології (І.Вачков, А.Наговіцин, В.Пономарьова). На думку О.Бреусенка-Кузнєцова, казкотерапія є словесним варіантом більш ширшого поняття арт-терапії: «вербальна техніка в просторі арт-терапії» [3]. Як зауважує І.Вачков, у вузькому розумінні казкотерапія може бути розглянута як один з варіантів експресивної терапії, тобто віднесена до комплексу форм творчого самовираження, з метою стимулювання особистісного зростання, розвитку і зцілення. Водночас, особливості аналізу в казкотерапії, які пов'язані не тільки з естетичними ознаками, але й з архетипічним змістом, дозволяє розглядати казкотерапію як самостійний напрямок в практичній психології [4].

Отже, є підстави констатувати, що у сучасній психологічній практиці відсутнє єдине розуміння сутності казкотерапії, методологічні підходи знаходяться на етапі розробки.

Термін «казкотерапія» був запропонований Т.Зінкевич-Євстигнєвою, автором нового комплексного підходу, що поєднує більшість відомих технік, які мають відношення до казок [9]. Комплексна казкотерапія – метод, що використовує казкову форму, ореол чарівництва для інтеграції особистості, розвитку творчих здібностей, адаптивних навичок, удосконалювання способів взаємодії з навколишнім світом. Говорячи про свій підхід, Т.Зінкевич-Євстигнєва підкреслює, що казкотерапія – це лікування казкою в тому значенні, що разом із психологом, дорослий або дитина відкривають знання, що виявляються в даний момент психотерапевтичними.

На думку І.Вачкова, запропоноване визначення має більш функціональний характер і не розкриває сутність методу казкотерапії [4]. Спираючись на дослідження в галузі казкотерапії, вчений пропонує термін «інтегративна казкотерапія». У рамках якого можуть бути застосовані найрізноманітніші методи психологічного і психотерапевтичного використання казок з різних підходів, що дозволяє назвати даний напрямок інтегративним.

Отже, інтегративна казкотерапія – це напрямок практичної психології, який, використовуючи метафоричні ресурси казки, дозволяє людям розвинути самосвідомість і будувати особливі рівні взаємодії, що створює умови для становлення їхньої суб'єктності.

Предмет казкотерапії: принципи, методи і форми психологічної роботи, які спираються на метафору (як правило, казкову) [4, с. 63].

Задачі казкотерапії як особливого напрямку практичної психології: 1) науково – дослідні, пов'язані з вирішенням проблем вивчення закономірностей, особливостей, психологічних механізмів впливу казкової метафори на розвиток самосвідомості суб'єкта; 2) методичні задачі, обумовлені необхідністю психологічного забезпечення діяльності психологів-казкотерапевтів. А саме: складання спеціальних навчальних програм, посібників, розробку методичних рекомендацій; 3) практичні задачі визначаються особливостями і формами надання психологічної допомоги в закладах різного типу [4].

У процесі використання казкотерапії слід враховувати наступні психологічні механізми впливу казок. По-перше, чарівні казки є символічним відображення давніх ритуалів, найважливішим з яких є ініціація. Долаючи різноманітні труднощі, герой отримує можливість зміни, переходу на інший якісний рівень існування. По-друге, казки описують глибинний досвід проживання вікових криз, характерних для розвитку людини. Впливаючи на несвідомому рівні, казки включають адекватні механізми захисту, адаптаційні механізми, які допомагають подолати кризу. По-третє, відтворюючи кризові життєві ситуації, казка вчить дитину продуктивно переживати страх і поводитись з ним, спрямовуючи в конкретні казкові образи [15]. По-четверте, образи казки не тільки проєктуються на реальну життєву ситуацію слухача та відтворюють у метафоричній формі моральні норми і принципи взаємовідносин між людьми, але і включають глибинні механізми несвідомого за рахунок архетипичних елементів [16]. По-п'яте, казка лише тоді впливає на людину, коли виникає схожість між семантичним простором його душі і семантичним простором казки [8]. І, нарешті, по-шосте, оцінюючи вплив казки на слухача не слід забувати про її естетику, художню площину.

Головним засобом психологічного впливу в казкотерапії виступає метафора – ядро будь-якої казки. Саме глибина і точність метафори визначають ефективність казкотерапевтичних прийомів у роботі з дітьми і дорослими. На думку С.Максименка: «Метафори, казки є реальною умовою, джерелом, а також рушійною силою розвитку, оскільки вони і є тією реальністю, яка дає дитині свободу і можливість вільно розвиватись. Народжується особистісна, творча рефлексія» [13]. Послугуючись свідомими пластами психіки, метафора виступає інструментом вираження символічного несвідомого змісту, позбавленого малозначущої конкретики: вона дозволяє об'єктивувати внутрішні механізми конструктивної або деструктивної соціальної адаптації. Якщо конкретика у раціональному представленні суб'єктивно значущого матеріалу звужує можливості глибинно-психологічного пізнання до конкретної особистості, то метафора відкриває простір для її розуміння багатьма людьми, зокрема, для глибинного пізнання, виявлення статичних і динамічних характеристик несвідомого [10; 11; 12;14].

Психотерапевт Ш.Копп розрізняє три види пізнання: раціональне, емпіричне та метафоричне. На думку дослідника, метафоричне пізнання розширює можливості двох попередніх і навіть витісняє їх: «Розуміти світ метафорично, значить уловлювати на інтуїтивному рівні ситуації, в яких досвід набуває символічного виміру, і нам відкривається множина співіснуючих значень, які надають один одному смислових відтінків» [10, с. 21].

Наукові пошуки М.Еріксона і Е.Росі в сфері функціонування великих півкуль головного мозку відкрили залежність між метафорою, психологічною симптоматикою та терапевтичним впливом. Наразі, було з'ясовано, що обробка повідомлень метафоричного типу відбувається в правій півкулі, в якій також зароджується психосоматична симптоматика. Отже, застосування метафори дозволяє спілкуватись з правою півкулею на її «рідній мові», значною мірою пришвидшуючи терапевтичний процес.

У вітчизняній психології метод активного соціально-психологічного навчання (АСПЕ), розроблений Т. Яценко, являє собою синтез різних теоретичних підходів, які використовують прийом метафоричності. Метафоричність казки в ракурсі методу АСПЕ дає можливість зрозуміти внутрішні суперечності та особистісні труднощі суб'єкта, які пов'язуються з феноменом «психологічних захистів», що маскують почуття меншовартості, неповноцінності, провини, дія яких спричиняє перцептивне викривлення та відступи від реальності [17].

Таким чином, цілком правомірно розглядати казкотерапію як напрямок практичної психології, оскільки найважливіші цілі, які досягаються за допомогою казкотерапі (розвиток самосвідомості і побудова високих рівнів взаємодії між суб'єктами та ін.) мають психологічний характер.

Казкотерапія – це гідний інструмент арсеналу психолога освіти, і задіяти його слід максимально ефективно. Розглянемо особливості використання казкотерапії [4]. По-перше, казка завжди слугувала засобом зустрічі її слухача або читача, з самим собою. Тому що метафора, яка лежить в основі казки, виступає не тільки «чарівним дзеркалом» реального світу, але й власного, прихованого, ще не усвідомленого внутрішнього світу. По-друге, всі функції казкотерапії допомагають людині розвиватися найбільш оптимальним і природним для неї шляхом, реалізуючи свої можливості. По-третє, націленість казкотерапії на розвиток самосвідомості людини, визначається сутністю казок, які забезпечують контакт особистості водночас із внутрішнім світом і зовнішнім. А відтак, відбувається розвиток соціальних взаємин, діалог між психологом і клієнтом. Як слушно зауважує К.Естес «Діалогічність казки дає змогу відбутися процесу людського духовного спілкування, який...забезпечує безпосередню єдність, взаємодію й обмін особистісного життєвого досвіду» [7, с. 25].

У процесі діалогу відбувається активний розвиток мови клієнта. На жаль, у суспільстві спостерігається тенденція до збіднення словникового запасу, деградація культури мови. Згідно з гіпотезою лінгвістів Сепира і Уорфа, культура формує мову, а мова, у свою чергу, впливає на бачення світу, побудову взаємовідносин, стилю життя людини, тобто на культуру. Можливе припущення, що казкотерапія здатна конструктивно вплинути на культуру.

Застосовують традиційні методи і прийоми роботи з казкою: читання, розповідь, переказ, бесіда. О. Бреусенко-Кузнєцов, розглядаючи вербальність творчих процесів казкотерапії, наголошує на застосовуванні малювання, ліплення, драматизації в роботі з казкою. Це дозволить «вивести» образи у фізичний простір, опрацювати емоційний аспект проблеми [3]. Водночас, розповсюдження набувають нетрадиційні технології роботи: складання авторської казки, переплутування сюжетів і героїв, змінювання характеру героя, місця, часу подій, кінцівки казки [1; 4; 9].

У роботі казкотерапевта особливе значення відіграють клієнтські казки. Для кращого розуміння своєї життєвої ситуації людині необхідно звертатися до особистої чарівної казки. Найбільш дієвим засобом звернення до своєї казки є її написання. Казка – текст, який моделює ситуацію подолання життєвих труднощів, впливає на людину як на творця символічної реальності. Т.Зінкевич-Євстигнеева радить проводити сесію з написання клієнтської казки в три етапи [9].

1. Уповільнення. Це творча дія, пов'язана з заспокоєнням і налаштуванням на подальший процес написання казки. На цьому етапі клієнту можна запропонувати намалювати малюнок, зліпити скульптуру, зробити аплікацію або колаж, також терапевт може прочитати клієнту спеціально відібрану казку.

2. Написання казки. Клієнту пропонується написати казку. Якщо він відчуває труднощі, то йому можна допомогти, використавши матеріал попереднього етапу.

3. Прочитання казки, завершення. Важливою подією в цій сесії буде момент, коли клієнт прочитає терапевту свою казку. Після того як клієнт прочитає казку, важливо запитати про що, на думку клієнта, ця казка, сподобалась вона йому чи ні.

Важливо зробити наголос не тільки на сприйнятті людиною казки, а й на творчому процесі, який відбувається під час складання казкового тексту [1; 3; 14]. Створюючи власну казку, людина залучається до джерела особистісного творчого потенціалу. Дослідження проблем творчості видатним російським філософом М. Бердяєвим дозволило йому дійти такого висновку: прагнення до руйнування неминуче зростає, коли не може бути задоволене прагнення до творчості [2]. З огляду на це, творчість – це не бажаний, а цілком обов'язковий ступінь життєдіяльності людини, її самовизначення і самопізнання. Отже, робота в площині казкотерапії, дозволяє розвивати конструктивні тенденції життєдіяльності особистості, що набуває особливого значення з погляду сьогодення.

Казкотерапія, як напрямок практичної психології, приваблива ще й тим, що має невеликі обмеження, порівняно з іншими підходами. Так, практично немає вікових кордонів: у кожному віці своя казка, міф, притча, легенда, байка, балада, і т.д. Казкотерапія «працює» як з людьми нормального інтелектуального розвитку, так із особливостями розвитку. Виняток становить глибока розумова відсталість [1; 4; 9].

Таким чином, казкотерапія дозволяє вирішувати широкий спектр психологічних проблем: від самопізнання до гострих життєвих криз. Застосовується з різними віковими групами, з клієнтами, які різняться рівнем інтелектуального розвитку.

Упродовж останніх років з'явилися роботи, які розглядають казку в контексті групової арт-терапії. Техніка «Спільне створення казки» О. Бреусенко-Кузнецова дає змогу: 1) моделювати розв'язання екзистенціального конфлікту в діях терапевтичної групи; 2) здійснювати груповий самоаналіз спільного творчого продукту. Процедура реалізації методики передбачає власне створення казки; вираження ставлення до продукту творення; змістовий аналіз творчих внесків казкарів; розгляд прийомів аналізу творчих внесків казкарів [3].

Вдало збагачують казкотерапію теоретичні і практичні розробки О. Вознесенської. Зокрема, програма «Арт-терапевтичні технології у формуванні зрілих чоловічих і жіночих феноменів «Я» в просторі внутрішньої казки». Дослідниця звертається до ресурсів колективного несвідомого, яке знаходиться в архетипах слов'янських народних казок. Зазначена група казок окреслює етапи розвитку особистості, шляхи досягнення чоловічої і жіночої зрілості.

Дослідниця Г. Мікляєва вивчає позитивний інформаційний резонанс казки в емоційній сфері дітей молодшого шкільного віку. Резонанс ідентифікації слухача з головним героєм казки виступає як психологічний механізм змін у відносинах із самим собою, життєвою ситуацією. Значення казкового змісту для дитини збагачується особистісними смислами, інтеріоризується. Відгук у слухача виникає тоді, коли між семантичним простором казки і семантичним простором душі дитини виникає взаємне відображення – семантичний резонанс. Момент цього інформаційного семантичного резонансу дитина переживає як дізнання, зрозумілість, подібність. Стає можливою зміна способу бачення світу, себе в цьому світі, ставлення до себе і до світу.

Висновки. Казкотерапія має наявний потенціал для ефективного використання у різних аспектах психологічної діяльності. Робота з казкою дозволяє людині усвідомити свої потенціальні можливості, задіяти особистісні ресурси, зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки подій і вчинків; розвиває адекватну самооцінку, впевненість, механізми адаптації, інтелектуальні та творчі здібності, суб'єктивність. Вочевидь, на сучасному етапі казкотерапія, як напрямок практичної психології, потребує ґрунтовного наукового опрацювання, що і визначить нашу подальшу наукову розвідку.

Література

1. Алимова Ю. Сказочные метафоры в работе детского психолога / Ю.Алимова. – СПб.: Сфера, 2012. – 176с.
2. Бердяев Н. А. Самопознание. / Н.А.Бердяев. - М.: – Мысль, 1991. – 398 с.
3. Бреусенко-Кузнецов А.А. О совместном сочинении сказки как вербальной технике в пространстве арт-терапии / А.А.Бреусенко-Кузнецов. – К.: КИТ, 2005. – 135с .
4. Вачков И.В. Введение в сказкотерапию, или Избушка, избушка, повернись ко мне передом... / И.В.Вачков. – М.: Генезис, 2011. – 288 с. – (Сказкотерапия: теория и практика)
5. Вознесенская Е.Л. Арт-терапевтические технологии в формировании зрелых мужских и женских феноменов «Я» в пространстве внутренней сказки / Е.Л.Вознесенская // Простір арт-терапії: можливості та перспективи. – К.: КИТ, 2005. – С. 33 – 44.
6. Гнездилов А.В. Авторская сказкотерапия. Дым старинного камина / А.В.Гнездилов. – СПб.: Речь, 2002. – 292 с.
7. Эстес К.П. Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях / К.П.Эстес; Пер. с англ. – М.: Издательский дом “София”, 2006. – 496с.
8. Доценко Е. Л. Семантическое пространство психотехнической сказки / // Журнал практического психолога. – 1999. - № 10-11. – С. 72-87.
9. Зинкевич-Евсигнеева Т.Д. Развивающая сказкотерапия / Т.Д. Зинкевич-Евсигнеева. – М.: Речь, 2006. – 168 с.
10. Копп Ш. Гуру: метафоры от психотерапевта. / Ш.Копп. – М: Просв., 1971.–121с.
11. Лейнер Х. Кататимное переживание образов: Основная ступень; Введение в психотерапию с использованием техники сновидений наяву; Семинар / Х. Лейнер; Пер. с нем. Обухова Я.Л. – М.: Эйдос, 1996. – 253 с.
12. Лэнктон К. Волшебные сказки: ориентированные на цель метафоры при лечении взрослых и детей / К. Лэнктон, С. Лэнктон; Пер. с англ. Рунихина А. А. – Воронеж: Модэк, – 1996. – 432 с. (Серия: Психотерапия новой волны).
13. Максименко С.Д. Экзистенциальные основания драмы человеческой жизни / С.Д.Максименко // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка. – К., 2013. – Т.11. – Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип. 7. – Частина 1. – Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2013. – С. 3 – 11.
14. Миллс Д. Терапевтические метафоры для детей и «внутреннего ребенка» / Д.Миллс, Р.Кроули; Пер.с англ. Кругловой Т.К. – М.: Независимая фирма «Класс», 1996. – 126с. (Библиотека психологии и психотерапии).
15. Обухов Я.Л. Для чего нужны страшные сказки / Я.Л.Обухов // Школа здоровья. – 1997. – № 3. – С. 115 – 117.
16. Петрова Е.Ю. Использование сюжетов народной волшебной сказки в

психокорекційній роботі / Е.Ю.Петрова // Журнал практичного психолога. – 1999. – № 10 – 11. – С. 207 – 227.

17. Солодухов В.Л. Метафоричність казки як засіб активного соціально-психологічного навчання: автореф. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук: спеці. 19.00.07. «Педагогічна та вікова психологія» / В.Л.Солодухов. – Івано-Франківськ, 2007. – 24 с.

Статья посвящена теоретическим исследованиям сказкотерапии. Представлены современные тенденции изучения данной проблемы в зарубежной и отечественной психологии. Рассмотрены предмет и задачи сказкотерапии. Обоснована интегративная сказкотерапия как направление практической психологии. Проанализированы психологические особенности воздействия сказки, приемы работы с ней. Особое внимание уделяется методике работы по составлению сказки клиентом. Анализируется метафора как средство психологического воздействия, диалог в работе со сказкой. Определены психологические составляющие сказкотерапии в работе практического психолога. Рассмотрены современные разработки в этом направлении. Перспективным считается использование интегративной сказкотерапии в психологической практике. Намечены аспекты дальнейшего исследования данной проблемы.

The article is devoted to the theoretical research of skazkoterapii. Presents modern trends in the study of this problem in Russian and foreign psychology. Discusses the subject and objectives of the skazkoterapii. Substantiated integrative skazkoterapiya as the direction of practical psychology. Analyzed psychological peculiarities of the action of tales, skills of work with it. Special attention is paid to the methods of work on compilation of tales by the client. Analyzed metaphor as a means of psychological impact, dialogue in the work with the tale. Defined psychological components of skazkoterapii in the work of practical psychologist. Discusses recent developments in this direction. Promising is the use of integrative skazkoterapii in psychological practice. Scheduled aspects of further research of this problem.

Статтю подано до друку 10.06.2014.

© 2014 р.

І. М. Матяш (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ПОВЕДІНКОВОГО КОМПОНЕНТУ ЧУЙНОСТІ ЯК ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩОЇ ЯКОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства в умовах соціальних, економічних, політичних, культурних перетворень, домінування матеріальних цінностей над духовними все більшої значущості набуває проблема морального розвитку підростаючого покоління, у вихованні та навчанні якого одну з провідних ролей відіграє вчитель. Тому вчитель, який є носієм загальнолюдських цінностей, глибоких і різноманітних знань, високої культури, прикладом для наслідування для своїх вихованців, має володіти такими особистісними якостями як тактовність, толерантність, доброта, доброзичливість, дружелюбність та зокрема чуйність, формуванню яких повинна приділятися увага ще на етапі професійної підготовки майбутнього фахівця.

Проблема чуйності у психолого-педагогічній науці представлена у роботах І.Д.Беха, О.М.Вержиковської, О.В.Гудими, Г.М.Свідерської, Л.О.Сологуб, Є.Шовкомуд та ін. Так, наприклад, О.М.Вержиковська [1] зазначає, що чуйність характеризує внутрішнє ставлення